

1.01

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.64.1.08>

Dragica Čeč*

Starostniki na podeželju v 19. stoletju**

IZVLEČEK

S pomočjo individualnih študij primerov in analize diskurza na Kranjskem skuša članek preseči obstoječe teorije, ki starejše na podeželju večinoma umeščajo v večgeneracijske družine. S preučevanjem prenosa premoženja, zaposlitvenih možnosti posameznikov brez premoženja, zakonskih strategij, ovir in dinamik ter zagotavljanja oskrbe starejših družinskih članov na podeželju se razkrivajo različne strategije, identitete in konfiguracije v življenjskih strategijah in načinih preživljanja starejših na podeželju, ki presegajo dominantno v družino orientirano perspektivo. S poudarkom na zapletenem prepletanju dinamik lastnine, strategij preživetja in kolektivne solidarnosti ta članek osvetljuje večplastno življenje starejših na podeželju.

Ključne besede: starost, podeželje, mešana ekonomija dobroteljskega, ekonomija priložnosti

ABSTRACT

THE ELDERLY IN THE COUNTRYSIDE DURING THE 19TH CENTURY

Based on individual case studies and employing discourse analysis in Carniola, this study endeavours to transcend the existing theories that predominantly place the rural elderly within multigenerational familial structures. By delving into the intricacies of property

* Dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za zgodovino, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva ulica 1, SI-6000 Koper, dragica.cec@zrs-kp.si; ORCID: 0000-0003-3955-0563

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2572 *Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

transfer, the employment possibilities of individuals lacking assets, marital strategies, obstacles and dynamics, and the provision of care for elderly family members in rural areas, a nuanced understanding emerges. The present research reveals diverse strategies, identities, and configurations in the lifestyles and livelihoods of the rural elderly, which extend beyond conventional family-centric perspectives. By emphasising the intricate interplay of property dynamics, survival strategies, and communal solidarity, this article sheds light on the multi-faceted life of the elderly in the countryside.

Keywords: old age, rural areas, mixed economy of welfare, "economy of makeshifts"

Preživljanje starosti na podeželju predstavlja velik metodološki izziv tudi še v 19. stoletju. Problematična je že definicija prehoda v starost, torej kdaj je nekdo dojet kot »star«. Starost, definirana kot kronološka, kulturna ali funkcionalna, se je med družbenimi skupinami precej razlikovala. V splošnem lahko zapišemo, da so delovna nezmožnost, psihična in umska šibkost ter fizični izgled¹ najprej določili, kdaj so koga dojemali kot starega in kdo se je dojemal kot star, saj gre predvsem za prepletanje kulturnega in funkcionalnega dojetanja starosti. A sama meja označevanja nekoga kot »starajočega se« je bila odvisna tudi od integracije posameznika v skupnost, vključno z njegovimi vedenjskimi vzorci, od vključitve v družino, njegovih ekonomskih okoliščin in nenazadnje načina življenja. Funkcionalna starost je nastopila, ko nekdo ni mogel več opravljati določenega dela oziroma delati toliko, da bi se bil sposoben preživeti, zmanjševanje funkcionalnosti pa je bilo povezano s fizičnimi lastnostmi telesa, vključno z vedenjskimi in kognitivnimi sposobnostmi. V smislu kulturnega dojetanja starosti je bil posameznik star, ko je »izgledal« ali se obnašal kot star po normah, izkušnjah in prepričanjih, ki jih je določila neka skupnost ali družbena skupina. Meja starosti je bila zelo dolgo nedefinirana, jasno so jo določile šele birokratske definicije, ki so določale določene pravice ali zahtevale določene obveznosti (popisi prebivalstva, sistemi (pokojninskega) zavarovanja). Iz številnih debat² o vprašanju določanja meje oziroma prehoda v to obdobje v življenju je vsaj do poznega 19. stoletja imela najmanj vpliva na samopercepcijo in na kolektivno dojetanje starosti kronološka starost, medtem ko sta bila oba druga kriterija veliko pomembnejša.

Raziskovanje življenja kmečkih podslojev je še težje kot raziskovanje vsakdana velikih in srednjih kmetov, kjer je vprašanje res bolj usmerjeno v načine gospodarjenja s kmetijami v poznem življenju in kjer prevladujejo tri možnosti: samostojno gospodarjenje, deljeno gospodarjenje z dedičem in prehod v preživetek (in v redkih primerih preselitev). Vsekakor se pri iskanju življenjskih izkušenj slednjih ne smemo zadovoljiti z določenimi izhodišči, da ohranjeni viri ne dajejo dovolj kvalitetnih informacij, ki jih potrebuje postmodernistično interpretiranje zgodovine.³ Ker za podeželje ne

1 Pa še v tem primeru gre za različne fizične percepcije telesa, kot opozarja Bratož, Staro telo, 102–12.

2 Prim. Thane, Social Histories. Neumann, Introduction. Ehmer, Alter. Ehmer, 'Life Stairs'.

3 Johnson, Historical, 1–18.

razpolagamo z natančnejšimi popisi posameznikov, ki so vključeni v neko formalizirano pomoč, niti z njihovimi osebnimi pričevanji, kar velja še za večino 19. stoletja, je iskanje dojemanja starosti in praks solidarnosti in tudi negativnih odzivov skupnosti odvisno od naključnih življenjskih zgodb, ki so postale del javnega diskurza, sodnih obravnjav, kjer so tiste, v katere so starostniki vstopali kot priče ali v katerih so reveži nastopali kot storilci ali žrtve kaznivih dejanj, pogosto metodološko precej zahtevne. Starostniki so lahko nastopali kot priče dejanj tretjih oseb, a so v takšnih primerih sodniki posebej opozarjali na »kvaliteto« priče ter na umske in mentalne sposobnosti starostnika kot priče. Zaradi omejenosti omenjenega prispevka bo tudi ta opozoril zgolj na nekatere probleme preživljanja starosti na podeželju, in sicer na izpostavljeno vlogo družine in na vprašanje medgeneracijske solidarnosti ter na nekatere pojavne oblike obeh.

Medgeneracijska solidarnost kot temelj skrbi za starejše

Ob odsotnosti ali privilegiranosti institucionalne oskrbe starostnikov (zelo malo oskrbovancev v obstoječih socialnih institucijah) v redkih urbanih okoljih se je bila velika večina starostnikov prisiljena preživljati v t. i. mešani ekonomiji dobrodelnosti.⁴ Obenem pa je država prenesla večino bremena oskrbe tistih, ki niso bili sposobni lastnega preživetja, na najnižje stopnje organizacije, in sicer na skupnost – zemljiško gospostvo, zaradi razdrobljenosti teh do leta 1848 na župnije in pa na skupnosti, mesta ter družbene skupine (plemstvo, cehe, bratovščine). Večina institucionalnih sistemov oskrbe je zajela zanemarljiv delež starostnikov.⁵ Zemljiška odveza in družbene spremembe leta 1848 so oskrbo določile v okviru občine. Ne glede na dolžnost oskrbe in organizacijsko/upravno organiziranost ter ogromne stroške je bila oskrba pogosto nezadostna. Na eni strani so bili posamezniki prisiljeni preživeti v »mešani ekonomiji dobrodelnosti«, po drugi strani pa so njihove prakse kljub jasni potrebi (pomanjkanje fizičnih, mentalnih moči⁶) kriminalizirali. Hkrati so obnavljali podobo samozadostnih večgeneracijskih družin/rodbin, ki poskrbijo za svoje ostarele, ki so jo še dodatno spodbujale romantične predstave meščanske družbe druge polovice 19. stoletja. Tudi del študij o zgodovini mešane ekonomije dobrodelnosti, zlasti v povezavi z vzpostavitvijo posebne institucionalne oskrbe revnih, nekritično sledi ideji, da je v južnejših delih katoliške Evrope (Italiji, Franciji) skrb za ostarele ostala predvsem v domeni večgeneracijske družine.⁷ Kulturnim praksam oskrbe v starosti v okviru spreminjajočih se oblik družine – družinskega gospodinjstva so med drugim dali zagon teologi, tudi protestantski, ki so razumeli poroke vdovcev kot garancijo za starost, v kanonskem pravu pa se je izpostavljala predvsem dolžnost poročne vzdržnosti vdov, ki so imele

4 King, Welfare, 42–65.

5 Prim. Čeč, Reforme. Čuček, Beseda. Studen, Stari, onemogli.

6 Prim. Čeč, Podobe starosti. Bratož, »Kruha in dela«.

7 Prim. van Leeuwen, van Nederveen Meerkerk in Heerma van Voss, Provisions.

otroke (torej dediče).⁸ Praksa sodnih odzivov na medgeneracijske konflikte v okviru policijske pristojnosti in dolžnosti deželskih in pozneje krajevnih sodišč sicer kaže, da se je od podeželskega prebivalstva – podložnikov pričakovalo, da bodo dostojno in skladno z moralnimi normami skrbeli za svoje starše, še posebej v primerih, ko so jim ti pogodbeno predali premoženje, in v primeru, če je šlo za velike kmetije,⁹ to pa kažejo tudi pogodbeno določila in sodni sklepi, po katerih so od prevzemnikov premoženja zahtevali materialno, simbolično in religiozno oskrbo starejših. Da so sodišča dojemala materialne, čustvene in fizične zlorabe potomcev in »nasilje« kot kršenje pogodbenih določil in kot moralni prekršek, potrjujejo sodne zahteve po spoštovanju pogodb v primeru sporov. Kršitelje so v primerih pogostejših konfliktov ali hujših oblik nasilja kaznovali z denarnimi kaznimi, ki so bile namenjene tudi religioznim ustanovam, ali v hujših primerih z zapornimi kaznimi.¹⁰ A navkljub varuštvu oblasti so lahko bili medgeneracijski konflikti tako hudi, da so posameznika, pa tudi zakonske pare, otroke, ki niso bili dediči, mačehe in drugo sorodstvo prisili k odhodu s kmetij. S temi konflikti so lahko bile povezane tudi značajske in vedenjske spremembe starostnika. Te spremembe niso bile povezane samo z degenerativnimi spremembami posameznika, lahko so jih povzročili tudi njihovi konfliktni odnosi v neposredni okolici in majanje določenih socialnih vezi v skupnosti. Konflikti so lahko bili povezani z zmanjševanjem fizičnih moči in s kroničnimi boleznimi. Po drugi strani pa je bilo tudi oblastem jasno, da samozadostne kmetije pogosto niso sposobne preživeti ostalih ostarelih (samskih, ovdovelih) članov družine, ki so svoje preživetje večino odrasle dobe našli izven kmečke družine in gospodarstva, v katerem so se rodili.

Mit in moralno normo o večgeneracijskih solidarnostnih družinah odražajo tudi pravljice. V tistih, ki vključujejo starostnike, je bil prisoten moralni opomin, da morajo starši poskrbeti za svoje otroke.¹¹ Še M. Ramšak je ugotavljala, da so zelo pogoste pravljice, v katerih nastopajo ostareli starši in nehvaležni sin v srednjih letih, ki se želi rešiti bremena oskrbe očeta. Zanimiva je okoliščina, da pravljice ne tematizirajo dolžnosti oskrbe staršev,¹² ampak zgolj očeta, čeprav se je že v 18. stoletju na podeželju razširila tudi praksa t. i. »redlose heyrath abredt«, po kateri sta bila zakonca, če sta ostala brez otrok, upravičena do dedovanja vsega premoženja po umrlem zakoncu. Morala sta le plačati nujne deleže otrokom iz prvega zakona v primeru porok vdovcev in morebitnim bratom in sestram umrlega,¹³ lahko pa je pogodba vsebovala tudi preživitev staršev. Nekoliko nejasen primer poročnega dogovora med Jurijem Sodjo in Mino Breznik iz leta 1772 mogoče celo vključuje preživitev Minine tašče iz prvega zakona.¹⁴ Drugi najpogostejši tip pripovedk je motiv pretkanih starostnikov, ki z zvijačami otroke prisilijo v podporo. Zdi se, da pravljice opozarjajo na kulturne in politične pritiske, ki

8 Kos, *Zgodovina morale*, 1, 156.

9 Čeč, Preživitek. Prim. Velkova, *Practice*, 232–55.

10 Prim. Čeč, Preživitek. Kačičnik Gabrič, *Preživitek*.

11 Ramšak, *Starost*, 37.

12 Prav tam.

13 Kos, *Zgodovina morale*, 1, 154.

14 Prav tam.

so najbolj zaznamovali podeželske elite – gre za zahtevo skupnosti, da posamezniki poskrbijo za svoje starše – in na prisotnost številnih sporov zaradi medgeneracijskih trenj in nasilja, ki so nastajali iz tega razmerja in so bila del vsakdanjih obravnav patrimonialnih¹⁵ in nato krajevnih sodišč.¹⁶ Drugih odnosov s starostniki v pripovedkah ni najti, v pravljčni literaturi so tako vsaj redki, če ne povsem odsotni motivi staranja nekdanjih hlapcev in dekel kot tistih sorodnikov, ki so ostali kot delovna sila v gospodinjstvih, s katerimi so bili biološko povezani – torej stricev in tet ali neporočenih hčera, ki so ostale skupaj z ostarelimi starši in so se najpogosteje preživljale kot dni-narke. Tudi del podeželskega prebivalstva, ki se je primarno ukvarjal z neagrarnimi viri preživetja (obrtniki, kramarji, tovorniki), pa tudi odsluženi vojaki in dninarji so bili bolj izpostavljen revščini v starosti in tudi odsotnosti sorodstvenih mrež. Pomenljiva je v časopisu objavljena novica o umorjenem več kot 70 let starem vdovcu, mizarju, v kateri je bilo posebej zapisano, da je »sam skrbel zase« (!). Njegov morilec je moral biti berač, so dodali, saj so na tleh našli srajco, polno uši, in raztrgano beraško suknjo, zato so sklepali, da »je moral hudodelnik biti kak vlačugar ali planšar«.¹⁷

Ostareli hlapci in dekle ter neporočeni bratje in sestre so v prvi polovici 19. stoletja, ko imamo več gradiva sodne provenience, ki razkriva življenjske zgodbe posameznikov, predstavljali velik problem večjih kmečkih posesti. Ker so se poročne pogodbe s predajo posesti in preužitkom sklepale že v prvi polovici 19. stoletja pred okrajnimi gosposkami, so skladno z občim državljskim zakonikom uradniki poskrbeli, da so bile vanje vpisane tudi zahteve po oskrbi opravilno nesposobnih sorodnikov v srednjih letih. Neporočeni bratje in sestre so včasih ostajali v hišnih gospodinjstvih tudi, če jim glavni dedič ni mogel izplačati dednih deležev. V določenih primerih so v gospodinjstvih ostajale tudi nekatere neporočene hčere, da so skrbele za ostarele starše. V gospostvu Bled je bilo tudi prisotno fužinarstvo, obenem pa je bil tudi precej razširjen preživitek tako med kmeti kot med kajžarji. V tem gospostvu je leta 1735 tožila Urša Kapus Magdaleno Golec, ki ji je bila že 17 let dolžna štiri goldinarje kot plačilo dekle za letočno delo. A za razumevanje družinskih dinamik je bolj pomembna dejstvo, da je bil brat Urše Kapus skupaj s svojo materjo gostač pri Magdaleni, ki naj bi ji od zasluženega zneska dela, ki ga je zaslužila kot dekla, odtrgal en goldinar, čeprav so imeli posli praviloma brezplačno stanovanje pri delodajalcu in so po obstoječem pravu in ideologiji »celotne hiše« predstavljali del delodajalčevega gospodinjstva. Preostali denar naj bi dobila Uršina mater, a Urša o tem ni nič vedela, mati pa je medtem že umrla. Omenjeni primer opozarja na dve okoliščini – na prehod nekaterih vdov v gostaštvo (torej spremembo bivališča) po smrti moža, še posebej, če je šlo za drugo in pogosto precej mlajšo ženo vdovca, a hkrati tudi na prisilo starajočih staršev, da so nekateri otroci ostale v gospodinjstvu kot tisti, ki so skrbeli zanje. Urša poleg službe dekle sicer ni skrbela tudi za svojo mater, s katero je živel njen brat, a so del njenega zaslužka porabili za plačilo gostaštva matere in brata.¹⁸ Četudi so se mnoge hčere, ki

15 Prim. Čeč, Preživitek.

16 Kačičnik Gabrič, Preživitek, 63–76.

17 *Slovenski narod*, 23. 12. 1875, 3, Berači morilci.

18 SI AS 721, K 34, 1735, 761.

so ostale v gospodinjstvu s starajočimi se starši ali enim izmed njih, preživljale z občasnimi dninarskimi deli, je Urša pri lastnikih kajže, kjer je bila gostačka, stopila v formalno delovno razmerje kot dekla. Izkazalo pa se je, da je imela Magdalena še druge gostaške družine in da so tudi drugi gostači svoje hčere dali za dekline najemodajalki. Drugi gostač, Primož Lukanc je bil pri Magdaleni gostač 21 let in je za najemnino plačeval štiri goldinarje in 54 krajcarjev na leto.¹⁹ V tem primeru je najemodajalka Magdalena Golec manjši del svojega dolga odslužila z dnino pri svojem gostaču, poleg tega pa tudi ni plačala celotnega zaslužka dekline - hčeri gostača.²⁰

Preživljanje starosti na podeželju je cenejše

Meščanska družba je ustvarila še več mitov o preživljanju starosti na podeželju. Tudi prepričanje, da je preživljanje starosti na podeželju cenejše, je do neke mere povezano s predstavo o solidarnih večgeneracijskih hišnih skupnostih.

Tega motiva ne zasledimo samo v javnem diskurzu, ampak tudi v obravnavah ubožne oskrbe (npr. med uradniki in prostovoljci, ki so skrbeli za ubožno oskrbo v Ljubljani), saj je že v prvi polovici 19. stoletja najti kar nekaj primerov, ko za določene prejemnike podpore zapišejo, da so se odselili na podeželje, ker je tam življenje cenejše, oziroma da se poleti preživljajo z dinarskimi deli, pozimi pa beračijo »po podeželju«. ²¹ Poleg tega se v mestnem upravnem diskurzu, posebej v Ljubljani, v 18. stoletju in nato še v 19. stoletju vedno znova reproducira podoba revežev, ki živijo v okolici mesta, so upravno (in socialno) podložni drugim pravnim entitetam, a predstavljajo ekonomsko, vedenjsko, zdravstveno, moralno breme ljubljanskim mestnim oblastem. ²² Fenomen odsotnosti starih ljudi (pa tudi vdov in vdovcev) med gostači v Mežici – kjer je bila razširjena neagrarna dejavnost (fužinarstvo) in so gostači predstavljali zlasti delavce v tej gospodarski panogi – ki se nanaša na 70. leta 19. stoletja, S. Sovič razlaga z odhodom v socialne institucije ²³ oziroma z vrnitvijo delavcev na podeželje, s tem pa reproducira ravno te stereotipne podobe. ²⁴ Odsotnost ostarelih med gostači v Mežici je najprej verjetno povezana s samim virom, ki je beležil zgolj delavce v železarskih obratih in izključuje vse, ki so izstopili iz delovnega razmerja, omejeno pa lahko dokazuje tudi veliko povpraševanje po gostaških nastanitvah med delavci v mežiških obratih in posledično višje cene stanovanja na eni strani, na drugi strani pa zaradi specifične družbene strukture prebivalcev omejene možnosti občasnih del, ki so pomenila pomemben vir zaslužka za starajoče se (nekdanje) delavce. Ostareli delavci so verjetno, če so imeli nekaj privarčevanih sredstev, iskali cenejše gostaške nastanitve

19 SIAS 721, K 34, 1735, 774.

20 Prav tam.

21 SI ZAL LJU 508, šk. 12.

22 Prim. Čeč, Revščina.

23 Omenjeno tezo povsem ovzrže definicija ubožnic, ki je veljala tako konec 19. stoletja kot še leta 1939, ki opredeli oskrbovance zavodov kot ostarele reveže brez sorodnikov ali kot preveč onemogle, da bi po občini iskali podporo, kot tudi leta 1851 neobstoječa mreža občinskih in deželnih ubožnic. – Studen, Stari, onemogli, 194, 195.

24 Sovič, Families and households, 170.

v okolici, kjer so imeli tudi priložnost, da so del najemnine plačali z lastnim delom in z delom svojih samskih otrok. Vsekakor je treba demografske podatke primerjati z naključnimi indici o vsakdanjih praksah gostačev.²⁵

Problem starostnega beraštva

Da so ostareli, ki so ostali brez družinskih in mnogih drugih socialnih vezi, predvsem trajno delovno nezmožni ali delno dela zmožni ljudje, predstavljali velik politični problem, potrjuje večstoletno ukvarjanje z mobilnim delom prebivalstva.²⁶ Dokazuje ga tudi izrazito negativen medijski diskurz o beračih v 19. stoletju,²⁷ na podlagi katerega je bila narejena tudi večina zgodovinskih študij o beraštvu v 19. stoletju.²⁸ A v teh delih je komponenta starosti praviloma spregledana. Tudi v etnološkem gradivu je v prvi fazi ukvarjanja z revščino spregledan element kategorije starosti.²⁹ Izrazito negativno predstavljanje beraštva pogosto zamegli različna slabo plačana priložnostna dela v t. i. ekonomiji priložnosti, ki jih je družba nudila predvsem ljudem, ko so se jim zmanjševale fizične moči. Mednje sodijo kot bolj moška dela pripravljanje kuriva, skrb za kurjavo, dela pri cerkvah, pokop mrtvih, kot bolj ženska dela pa čuvanje otrok, gospodinjska dela in dela na vrtu, preja in priprava volne, pletenje in krpanje.

Da je bila revščina mnogokrat sestavni del življenjskega cikla in je lahko posameznika najbolj obremenila ravno v starosti, opozarja tudi Anton Aškerc: »Mestna ubožna hiša, v kateri najdejo na stare dni zavetja tisti meščani obojega spola, ki jim nemila usoda ni dopustila, da bi si bili v krepkih letih zagotovili brezskrbno bodočnost ...«³⁰ Prav zato je na mestu hipoteza nizozemskih sociologov, ki se sicer v veliki meri osredotoča na analizo bogatih urbanih okolij, da je bila institucionalna oskrba starostnikov povezana s srednjim slojem in urbano populacijo.³¹

Verjetno je bilo takšno tudi mnenje večine podeželskega prebivalstva, ki se je zavedalo preteče odvisnosti od sorodnikov (redkeje plačanih hlapcev in dekel ali gostačev) ali skupnosti v primeru delne ali popolne delovne nezmožnosti. Zelo redko so takšni reveži/berači – kot v primeru nekaterih institucij v evropskem prostoru – ohranili poklicne identitete, s katerimi so se preživljali večino srednjega življenjskega obdobja. Obenem pa je bilo splošno razširjeno tudi prepričanje, ki ga je v kritiki »penzjonistov« z A. Aškercem delil J. Alešovec, glede delavcev, ki so se postarali v službi: »Kajti kdor je toliko časa zvesto in marljivo služil, da je opešal in zavoljo viših let pri vsi dobri volji ni več za rabo, tak je zaslužil, da na stara leta skrbi zanj tisti, kteremu je posvetil najlepša leta.«³²

25 Prim. Hren Medved, Revno, 45.

26 Prim. Čeč, Reveži. Studen, *Neprilagojeni. Stariha*, »Z nobenim delom«.

27 Prim. Židov, Časopisi o beračih, 50, 51.

28 Prav tam, 53.

29 Prav tam, 49.

30 Aškerc, Socialni pregled – Mestna ubožnica, 121.

31 Prim. van Leeuwen, van Nederveen Meerkerk in Heerma van Voss, Provisions.

32 Alešovec, *Ljubljanske slike*, 88, 89.

Po drugi strani pa se je v izrazito nenaklonjenem javnem diskurzu o »starostnem zavarovanju« v konservativnem časopisu ravno od podeželskih dopisnikov pojavila ideja »naravne dolžnosti« človeka, da poskrbi za čas starosti.³³ Verjetno takšno mnenje ni bilo najbolj razširjeno, saj M. Ramšak³⁴ ugotavlja, da so informatorji sami začeli pripovedovati o beračih (saj o njih raziskovalci niso neposredno spraševali) kot o delu podeželskega vsakdana. Na Koroškem so o starejših beračih v strukturiranih vprašalnikih raziskovalci dobili informacije v sklopu odgovora na vprašanje o nedelu.³⁵ Povezovanje beračev z nedelom je lahko povezano z njihovo delovno nezmožnostjo, a so jo raziskovalci pogosteje povezali z invalidnostjo in zelo redko s starostjo. M. Ramšak za območje Pohorja opozarja na prisotnost izredno negativnih konotacij pri opisovanju starostnikov,³⁶ saj so okolje poleg ostarelih članov družine zaznamovali ostareli gozdi delavci, ki so doživeli visoko starost in so z omejeno sposobnostjo lastnega preživljanja obremenjevali lokalno ekonomijo. Ker je bilo delo v gozdu fizično intenzivno, so delavci postali prej trajno nesposobni za opravljanje tega dela in pogosto tudi omejeno sposobni ali nesposobni lastnega preživetja (lahko pa tudi preživetja družine, če jo imeli), njihova delovna invalidnost pa je bila opazna in se je ohranila v pravljčni literaturi.³⁷ Po dostopnih demografskih podatkih so ne glede na dejstvo, da so revni in tisti, ki so imeli fizično intenzivno delo, prej umrli,³⁸ ti živeli relativno dolgo.

Ljubiteljski zbiralec etnološkega gradiva s konca 19. stoletja Gašper Križnik iz Motnika je v svojih etnografskih zapisih ponavljal v javnih medijih razširjeno mnenje, da tisti, ki delajo, ne morejo biti revni in da je vsak odgovoren za svojo starost. To mnenje potrjuje o tudi javni odziv na sliko *Berača s cerkvico* slikarja Petra Žmitka, ki so ga opredelili kot »starega moža«.³⁹ Upodobitev »socialne realnosti« podeželja je bila privlačna ravno zaradi zgodbe osrednjega lika: »Rajni berač Poc [...] je delal cerkvice, [...] lične stavbice [...]. Pozabil ni posebno zvončka, na katerega je zvonil in klical ljudi skup, da so [...] mu vrgli v klobuk kaj okroglega ali ponudili za usta kaj gorkega.«⁴⁰ Na drugi strani umetniška analiza istega dela opozarja na že stoletja prisotne negativne stereotipe o drugem podeželskem prebivalcu – revežu: »Žmitkova slika je barvna simfonija slovenskega uboštva, ki hodi na božja pota in propada.«⁴¹

V političnih sporih in ob iskanju novih možnosti za pridobivanje volivcev po spremenjeni volilni zakonodaji ob prvem poskusu uvedbe splošnega pokojninskega (takrat imenovanega) starostnega zavarovanja so na podeželju opozarjali na berače kot na velik problem, ki naj bi ga rešil prav ta zakon. V svojih argumentih v prid uveljavitve starostnega zavarovanja je bil problem starostnega beračenja eden od osrednjih

33 Miklavčič, Žalostne razmere kmečkega stanu.

34 Ramšak, Berači, 81–89.

35 Prav tam, 85.

36 Prav tam, 38.

37 Ramšak, Starost, 39.

38 Prim. Bratož, Staro telo. Bratož, 'Kruha in dela'.

39 Prijatelj, Moderna manira, 75.

40 Prav tam, 76.

41 Prav tam, 75.

argumentov J. A. Kreka.⁴² Ta je stroške, ki jih imajo občine z oskrbo beračev (tudi odgoni) na Kranjskem, ocenil na pol milijona kron na leto in večino stroškov povezoval prav z oskrbo starostnikov.⁴³ V kratkem, a ostrem diskurzu, ki se je razvil ob vprašanju uvedbe univerzalnega starostnega zavarovanja, so liberalni politiki izpostavili skupine prebivalstva, ki so bile v starosti prej izpostavljene revščini: »Kmetje, ki so po lastni krivdi, ali po nezgodah prišli na kant, [...] zasebniki, užitarji, obubožani kajzarji in posebno vsled dela in starosti onemogli posli.«⁴⁴ Tudi plačevanje prispevkov za starostno zavarovanje za hlapce in dekle, še eno rizično skupino v starosti, je bilo eno od pomembnih vprašanj, na katerih so se lomila politična kopja na Kranjskem. Kot odgovor na kritike, da zelo malo ljudi dopolni starost, ko se začne starostno zavarovanje, je Krek navrgel še drugo okoliščino o pojemanju fizičnih moči med podeželskim prebivalstvom: »Prijetelji, zavarovanje je za starost in onemoglost; dokler si kdo še more sam zaslužiti, česar mu je treba, ne potrebuje preskrbnine.« Dodal je še: »Koliko je samostojnih kmetov pri 65 letih?«⁴⁵

Padec v revščino kot posledice starosti in zavest o minevanju/staranju

Meja med beračenjem in drugimi načini preživetja v starosti je bila med različnimi družbeni sloji na podeželju zelo nejasna.⁴⁶ Na splošno zavest o ekonomski in ekstenčni negotovosti med podeželskim prebivalstvom, ki je bila povezana z nesrečami in starostjo, opozarja še en Križnikov opis: »Ko sedaj žandarji in občinski policaji popotne in tuje prijemajo, pravi narod, da to ni pošteno, ker beraška palica vsakega čaka.«⁴⁷ A. Aškerc je pri ocenjevanju pomena nove ljubljanske ubožnice menil, da so redki starostniki, ki so si »čisto sami krivi, da so ubožci«.⁴⁸ Eden najstarejših poznanih ljudskih pevcev, berač Vodovnikov Juri (1791–1858), je v pesmi, s katero je predstavljal svoje življenje, poudaril dva splošno razširjena motiva življenjskih rizikov, ki sta lahko posameznika pahnila v revščino – pozno poroko (v pesmi je poudaril, da se je zaradi vojaške službe zelo pozno poročil in zato ostal brez otrok) ter hitro fizično onemoglost zaradi fizično intenzivnega dela⁴⁹ – saj je bil kot tesar zelo zgodaj nesposoben opravljati poklic in delo, s katerim se je preživljal, ko so ga odpustili od vojakov.⁵⁰

Da je bilo beračenje starostnikov zlasti na majhnih kmečkih gospodarstvih na Dolenjskem pogosto, družbeno sprejeto in običajno, opozarja tudi H. Tuma. V starosti

42 *Domoljub*, 7. 1. 1909, 1, Veselo znamenje. Krek, Nekaj naših ran.

43 Krek, *Starostno zavarovanje*, 23.

44 *Slovenski narod*, 24. 2. 1909, 2, Socializem v teoriji in praksi.

45 Krek, *Starostno zavarovanje*, 22. *Nov davek*, 14.

46 Zeithofer, *Alter*, 85.

47 Polec, *Križnikovi*, 30.

48 Aškerc, *Socialni pregled – Mestna ubožnica*, 121.

49 Prim. Bratož, *Staro telo*.

50 Cvetko, *Jest sm Vodovnik*, 15.

je beračila tudi njegova babica.⁵¹ Tudi v Bohinju so določene stare berače, predvsem na podlagi njihovega zunanje izgleda, dojemali kot preživitkarje, ki jih niso mogle preživljati njihove kmetije, a so se v ljudskem spominu ohranili predvsem prevaranti.⁵²

Pomemben dejavnik pri nezmožnosti zagotavljanja preživetja v starosti so bile ekonomske okoliščine glavnega vira preživetja v odrasli dobi, pa tudi fizične in mentalne okoliščine, čas osnovanja družine ter njena velikost. Verjetno je bila poroka Matjaža Gornika (sodeč po številu otrok in izjavah prič, da se je poročil pred nekaj leti) z mlajšo vdovo zagotovo odločitev, ki jo je sprejel tudi zato, bi si zagotovil neko varnost v starosti, ki sta jo po morali in ideologiji, delno pa tudi v realnem življenju predstavljala imetje in sorodstvo.⁵³ Zagotovo so bili največjemu riziku revščine v starosti izpostavljeni tisti, ki se nikoli niso poročili: hlapci, dekle, dninarji in delavci v (pred) industrijskih obratih, potujoči obrtniki in kramarji. A tudi pozne prve poroke, torej ko so bili posamezniki že v poznih tridesetih ali štiridesetih letih, so seveda zmanjševale število otrok, povezane so bile tudi z rizikom, da noben otrok ne bo dočakal odraslosti in da torej ne bo nikogar, ki bi skrbel za preživele ostarele starše. Obenem je takšna družina zapadla v krizo zaradi starostne nezmožnosti, ko so bili otroci še mladoletni in zato omejeno opravilno in ekonomsko sposobni, starši pa so se že soočali z bistveno zmanjšano delovno storilnostjo in delno ali popolno odsotnostjo dohodkov. Takšna je bila usoda družine 60-letnega Lovrenca Križaja iz Godešiča pri Škofji Loki, ki so ga sodni uradniki označili kot »smrtno bolnega«. Imel je dva mladoletna otroka, starejši Anton je bil star manj kot dvajset let. Družino so označili za berače, oče pa je domnevo potrdil z opisom, da živi od pomoči dobrih »ljudi«. Anton je kradel svojemu stricu Jakobu Križaju, prav tako gostaču, staremu 56 let, ki očitno bratu in sorodnikom v stiski ni hotel pomagati. Nečakova tatvina je bila tako visoka in stričev gmotni položaj toliko boljši, da je z nakradenim denarjem kupil tako hrano kot obleko.⁵⁴ Čeprav pri revnih družinah ni bilo tako pogosto, bi lahko v istem času v eksistenčno odvisnost padli tudi starši tega pozno poročenega para, če bi slučajno živeli blizu.

Kako so ekonomske okoliščine vplivale na družino in kako hitro se je ta znašla v stiski, priča tudi življenje Jakoba Klofute z Jesenic. Družino je osnoval šele, ko si je kupil hišo in več let po tem, ko se je v kraju preživljal kot kovač. Pri sedeminpetdesetih letih je leta 1836 oče štirih mladoletnih otrok po 28 letih dela v kraju zapadel v hudo revščino. Svojo obrt je namreč opravljal tako, da je imel v najemu Peternavovo kovačnico, v letih 1816 in 1817 pa se je ukvarjal tudi s trgovino z živili in obogatel. Kupil je hišo, a je plačal samo pol kupnine. Ko je zapadel rok za plačilo druge polovice, dolga ni zmožgel poravnati, zato so mu hišo zarubili in prodali, s čimer je izgubil 300 goldinarjev. Soseska mu je pri gosposki, ki je na njegovo prošnjo odločala o ustanovitvi novega kovaškega obrata, dvakrat preprečila, da bi dobil dovoljenje, da bi si zgradil svojo kovačnico in tako zmanjšal stroške z najemom. Najemnina je njegov zaslužek tako zmanjšala, da je po odvzemu glavnega vira zaslužka – kovaštva, »živel v tako veliki

51 Tuma, *Iz mojega življenja*, 36.

52 *Naš voča*, 299.

53 SI AS 307, 1825, 398. Krajo je storil leto pred tem.

54 SI AS 307, 1823, 222.

revščini, da je bil 'kos kruha in kozarec žganja' več dni njegova edina hrana«. Kovačnica mu je bila odvzeta, ker ni bil več sposoben zaslužiti toliko, da bi plačal najemnino in si hkrati zaslužil toliko, da bi preživel. V takšnih razmerah je živel vsaj dva meseca. Ob oceni njegovega fizičnega stanja v sodnem procesu so sodniki sicer menili, da je izredno šibek, a da je še mogoče pričakovati izboljšanje.⁵⁵ Razmere v družini so bile tako hude, da je bil v hiši, ko je storil zločin, sam, saj so si otroci preživetje že iskali drugje. Izguba kovačnice in edinega vira preživetja je Jakoba pognala v okoliščine, v katerih si ni znal pomagati. Obenem je za svojo stisko krivil okolico - skupnost, zato je z zločinom hotel svojim sosedom pokazati, kako je živeti v najhujši revščini. Ko so mu med obravnavo prebrali njegove izjave, je večkrat padel v jok in prosil, da ga z ozirom na njegove družinske okoliščine mileje kaznujejo.

Drugo strategijo preživetja družin predstavljajo primeri, ko so vdove ostale upraviteljice kmetij. Takšno prakso ovdovelih žensk predstavlja poroka prej omenjenega Matjaža Gornika iz Grahovega na Notranjskem, podložnega gospostvu Hošperk.⁵⁶ Gornik se je v Žirovnico preselil po poroki z vdovo Margareto in postal upravitelj četrtninske hube umrlega Valentina Rebka. Ko se je priženil na ženino kmetijo, je bil postavljen zgolj za varuha otrok iz Margaretinega prvega zakona. Z vdovo je imel še štiri svoje otroke, ki so bili pri Gornikovih sedemdesetih letih še nedoletni, torej se je priženil v starosti okoli 50 let. Sosedje so bili prepričani, da se je Gornik, odkar se je na ženini kmetiji ukvarjal s prodajo volov in furmanstvom, »odvadil dela« ter navadil pijančevanja in je za vdajanje pijači zapravil vse svoje premoženje. Očitno je bil precej robusten moški, dobre fizične konstitucije, saj je uradni sodni zdravnik še za sedemdesetletnika zapisal, da je sposoben težkega dela in posta, obenem pa lahko takšna zdravniška opredelitev fizičnih sposobnosti zaprtega odgovori na vprašanje, zakaj si je neimenovana vdova izbrala za moža precej starega moškega. Pri sedemdesetih letih je bil zaradi domnevnega pijančevanja pregnan s kmetije, na kateri sta zagospodarila pastorka in njen mož, zato so ga oblasti označile kot moškega brez premoženja, ki se preživlja z dninarskim delom. Sodni proces je sicer razkril, da se je v nasprotju s prepričanjem oblasti o njegovih fizičnih močeh ukvarjal z drobnim kramarstvom, ki je bila ena od možnosti za preživetje v ekonomiji priložnosti, ki so se je pogosteje posluževali posamezniki, ki niso bili sposobni več opravljati težkih fizičnih del. Ko je predal kmetijo, se je moral preživljati kot hlapec, je povedal v prvem zaslišanju sodnikom, kmalu pa se je odpravil v Zagreb, kjer naj bi zbiral kramo in beračil.⁵⁷

55 SI AS 307, 1835, 1258.

56 SI AS 307, 1825, 398. Krajo je storil leto pred tem.

57 Prav tam.

Značilnosti solidarnosti na podeželju

Skrb za reveže – pogosto starostnike in redkeje druge berače je bila na podeželju del čustvovanja, ki ga je vzpostavila karitasa, a so prakse skozi stoletja postale⁵⁸ zelo ritualizirane. Zagotovo je postal del kmečkih podslojev (kajzarjev in gostačev, nekdanjih poslov) v starosti oziroma že s pešanjem fizične moči deloma odvisen od solidarnosti skupnosti,⁵⁹ kot v spominih in političnih govorih opozarjata J. Krek in H. Tuma. Na splošno v evropskem prostoru velja, da se je v t. i. mešani ekonomiji dobrodelnosti večina dobrodelnih ustanov financirala s prostovoljnimi prispevki, torej s solidarnostjo skupnosti. A medsosedska solidarnost je imela svoje ekonomske, kulturne in čustvene meje.⁶⁰ V štirih primerih storilcev kaznivih dejanj v dveh desetletjih 19. stoletja so zaslišanja prič, ki so opredeljevale življenje zločinca, ki je sodil med reveže in ostarele, pokazale, kako omejena je bila vaška solidarnost tudi v primeru starostnikov, ki so zagrešili zločine, in kako negativno se je okolica obnašala do njih, četudi z njimi niso bili neposredno v konfliktu ali oškodovani.

Na medsosedsko solidarnost so najprej vplivali integracija posameznika v skupnost in njegovi medsosedski odnosi. Kako pomembni so lahko bili v ekonomiji dobrodelnosti medsosedski odnosi, ki so se gradili skozi desetletja sobivanja, kaže življenje že omenjenega Matjaža Gornika iz Grahovega. V sodnem procesu, ki razkriva njegovo življenje, so ga značajsko označili kot »dobrega, odkritosrčnega in pomirjenega«, zato so bili sodniki prepričani, da je spore med obema zakoncema povzročila prepirljivost Gornikove žene. Konflikti so bili tako hudi, da je pri triinšestdesetih letih Matjaž Gornik prvič zapustil svojo ženo in odšel s kmetije. Delo, stanovanje, hrano in nekaj obleke je dobil pri svojem sosedu, kjer je vodil njegove posle. Tega je poznal že »od mladih let«. Socialne mreže in dober družbeni ugled so Gorniku omogočili, da je bogat sosed, ki je »zelo dobro živel«, zelo dobro skrbel tudi zanj. Življenje na tuji kmetiji, pretirana zloraba alkohola in izguba premoženja pa so slednjič botrovali njegovemu beraštvu.⁶¹ Čeprav je socialno mrežo, ki jo je imel, Matjaž Gornik uničil ravno s krajo, ki jo je storil sosedu, in se zdi, da je prej veljal za dobrega in zanesljivega delavca in da mu je ravno ta značajska karakteristika olajšala vzdrževanje socialnih odnosov, medsosedski odnosi pogosto niso bili tako harmonični, kot jih kaže ta primer. Posamezniki, ki so se v skupnost priselili tako kot Gornik, pogosto niso bili deležni enake obravnave in solidarnosti kot domačini. Pomen soseske pri iskanju zetov iz drugih vasi, problem prihoda tujcev zaradi prodaje kmetij in problem njihove integracije v sosesko omenja še G. Križnik ter opozarja na probleme, ki jih lahko predstavljajo prišleki v sosesko.⁶² Zaradi določenih okoliščin so se med njimi hitreje razvili hujši konflikti – npr. zaradi koriščenja določenih pravic ali zaradi omejevanja prošenj ali celo načinov preživetja

58 Polec, Križnikovi, 29.

59 Prim. Čeč, Donacije. Čeč, Srce vsakega.

60 Prim. tudi *Naš voča*, 226, 227.

61 SI AS 307, 1825, 398. Krajo je storil leto pred tem.

62 Polec, Križnikovi, str. 29.

posameznika, zlasti če je šlo za podeželske obrtnike v delovno intenzivnih poklicih, kot je bilo to v primeru kovača Jakoba Klofute.⁶³ Posebej negativno so bile podeželske skupnosti nastrojene proti migrantom in prišlekom, še posebej, če so se priženili na kmetije svojih žena. Prvo omenjen Gornik se ni odselil daleč, saj so ga poznali člani skupnosti, iz katere se je odselil, pa tudi člani tiste skupnosti, v katero se je priselil. A vendarle so bili v svojih izjavah pred sodiščem prepričani, da je njegove (negativne) značajске spremembe – lenobo in nagnjenost k pretiranemu uživanju alkohola – povzročila ravno poroka. Zelo negativno so bili v skupnosti sprejeti tudi posamezniki, ki so se okoristili s tujo nesrečo, kot na primer jeseniški kovač Jakob Klofuta, ki je v letih zelo hude lakote 1816 in 1817 s prodajo živil zaslužil toliko, da je lahko takoj plačal polovico hiše. Sodniki so v protokol posebej dodali, da mu izjave njegovih vaščanov, da je zanemarjal delo, ne morejo biti v breme, saj je treba upoštevati njegovo »visoko starost«, obenem pa tudi njegovo telo kaže, da ni več sposoben težkega dela in – posledično – da ni več sposoben v celoti zagotoviti lastnega preživetja. Zastopali so torej povsem nasprotno mnenje kot zaslišane priče.⁶⁴ Skupnost ni sprejemala niti vedenjsko problematičnih posameznikov, posebej, če so bili nevarni okolici. Preživitkar Valentin Ceglar iz Zgornje Šiške, ki naj bi iz jeze požgal svoje nekdanje imetje, je na sodišču ob preklicu prvotnega priznanja opozoril tudi, da so bili mladi sosedje izrazito negativno nastrojeni proti njemu in da so ga zato obtožili požiga. V sodni oceni njegove osebnosti pa so zapisali, da je umsko že precej šibek.⁶⁵

Negativen odnos soseske, skupnosti in neposredno odrekanje solidarnosti se kaže pri poudarjanju odsotnosti dveh vrednot – dela⁶⁶ in zmernosti. Omenjanje dela namreč pogosto nastopa tudi v funkciji solidarnosti. Ko so brate Gregorja Zupančiča na sodišču vprašali, zakaj ne spoštujejo pogodbe, po kateri bi morali svojemu opravično nesposobnemu bratu nuditi stanovanje, hrano in obleko, so se sklicevali na bratovo odklanjanje dela v domačem gospodarstvu.⁶⁷

Konflikte in odhod iz skupnosti ter posledično preživljanje tudi z beračenjem starostnikov so sprožali tudi družinski spori: spori med zakoncema in medgeneracijski spori, ki jih ni bilo tako malo, na kar opozarjajo številni primeri civilnih tožb pred patrimonialnimi sodišči, včasih pa je prišlo tudi do hujših in tragičnih izbruhov nasilja, ki so se končali z zločini: z uničenjem premoženja (tudi s požigi), hujšimi telesnimi poškodbami, uboji in umori. Vzroki medgeneracijskega nasilja so bili zelo kompleksni, lahko so nastali zaradi prisilnih porok,⁶⁸ strahu potomcev zaradi domnevno neprimerne gospodarjenja njihovih očetov z imetjem, ki jim je bilo obljubljeno s poročnimi pogodbami, ponovnega poročanja vdovcev in prisotnosti otrok iz različnih zakonov, tveganega vedenja (zlasti pijančevanja) in bremen, ki so jih s poroko dobili in so bila vezana na preostale dediče. Že v času pred jožefinskimi reformami naj bi veljalo, da

63 SI AS 307, 1835, 1258.

64 Prav tam.

65 Stariha, Bledi kot zid, 34. SI AS 307, 1843, 2362.

66 Na pomen dela kot pomembne meščanske vrednote je opozoril Studen, Človek mora delati.

67 SI AS 307, 1825, 377.

68 Kos, *Zgodovina morale*, 1, 196–200.

je prevzel kmetijo po intestatnem pravu najmlajši sin ali najmlajša hčerka, a D. Kos opozori, da se iz ženitnih pisem vidi, da je kmetijo prevzel prvi poročeni sin ali hči,⁶⁹ kar je lahko daljšalo obdobje podpore ostarelih staršev ali čakanja na prevzem kmetije in s tem morebitnih konfliktov, ki so v takšnih razmerjih nastajali.

Na drugi strani so bili starostniki – reveži, ki so občasno prihajali v podeželske skupnosti, praviloma označeni kot berači. V različnih fazah leta (in potreb po dodatnem delu v podeželskem ritmu dela) so se takšni ljudje preživljali na različne načine, praviloma pa ne z delom, ki so ga opravljali v delovno najbolj aktivni fazi življenja, a bolj kot so jim pojemale fizične moči, manj so zaslužili s takšnimi deli in bolj so bili odvisni od pomoči skupnosti. Gašper Križnik je v svojem opisu beračev sicer zapisal, da (tujim) beračem, ki gredo od hiše do hiše, vedno dajo darove. Obenem je posebej opozoril na eno okoliščino, ki je bila popolnoma v nasprotju z diskurzi in podobami, ki so jih slikali javni mediji v tem času: »Ne zameri se jim posebno, če kateri med njimi kaj uzima, kar se redko zgodi.«⁷⁰ Da je šlo pri beračih, ki jih opisuje in so torej prihajali v Motnik, očitno za starejše posameznike, pričata dva povezana zapisa: prvi je opisoval okoliščino, da so nekateri berači skrbni in varčni in da zbirajo doto za svoje hčere tako kot bogati kmetje, in drugi, da so gostači, ki imajo svoj dom.⁷¹ Brez »doma« ostanejo samo tisti berači, ki preveč razkošno živijo, je še dodal G. Križnik. Tudi časopisni diskurzi so občasno opozarjali na splošno prepričanje, da je treba beračem nekaj dati in da berači posebej naslavljajo religiozna čustva posameznikov. A obenem so takšne prakse javni mediji obsojali: »Berači znajo tako moliti, da kdor tacega ne pozna, bi mislil, da bo vse duše iz vic rešil; ako mu ne daš, kolne in upije, da se daleč razlega, ker si domišljuje, da mu moraš dati dar.«⁷²

Določene skupnosti so se organizirale tako, da so za svoje »pristojne« ostarele in druge delovno nezmožne posameznike zahtevale oskrbo od vseh delovno aktivnih hiš, obseg pomoči določene kmetije/hiše z gospodarsko dejavnostjo pa je bil odvisen od premoženjskega stanja (torej od velikosti posesti in števila nepreskrbljenih članov gospodinjstva). Realne omejitve takšnih praks posredno opisuje prav Gašper Križnik. Poudaril je, da v Motniku niso imeli »domačih« beračev, ker so že vsi pomrli. A da so bili »zapisani pri fari« in da so za njihovo oskrbo zbirali sredstva pri maši na dva največja praznika: božič in veliko noč.⁷³ V opisu ni omenil vsakodnevne oskrbe od hiše do hiše, kar verjetno pomeni, da so tako kot dolenjski berači tudi motniški beračili po drugih občinah, kar pa je bilo po veljavni zakonodaji skozi celotno 19. stoletje prepovedano. Na problem oskrbe v podeželsko občino pristojnih beračev priča še en zapis v časopisu in odgovor lokalnih oblasti naj. Predstavniki podeželske elite so namreč javno kritizirali število beračev in »vlačugarjev« v občini Polhov Gradec. Lokalne oblasti so kritike javno zavrnil, češ »da so varnostne razmere popolnem zadovoljive, in da je vsak klatež, katerega žandarmerija vidi, prijet in uveden in dotič-

69 Prav tam, 151.

70 Polec, Križnikovi, 30.

71 Prav tam.

72 Židov, Časopisi o beračih, 48, cit. po: *Rokodelske novice* iz leta 1883.

73 ŠZ, 1/35.

nej oblastniji oddan. [...] Vendar se tu ali tam kak domač siromak nahaja, se to ne more popolnoma odpraviti, dokler občine svojih oskrbovalnic za uboge nemajo«. ⁷⁴ Pred zemljiško odvezo ni najti primera, da bi zemljiško gospostvo oziroma okrajna gosposka preganjala beračenje znotraj zemljiškega gospostva oziroma okrajne gosposke, četudi je bil zakon iz leta 1754 že povsem jasen, da spada revež tja, kjer se je rodil. Pri zelo veliki fevdalni razdrobljenosti je bilo določanje, kdo je dolžan poskrbeti za posameznika, precej težko. Ker zemljiška gospostva niso preganjala beračev, pristojnih v različne župnije znotraj zemljiške gospostva, je bil prostor, kjer so lahko beračili posamezniki, večji. V spremenjenih pravno-upravnih okvirih je bila iz odpravljenih zemljiških gospostev obveznost oskrbe revnih prenesena na majhne občine, s čimer se je prostor, kjer so posamezniki lahko legitimno beračili, izjemno zmanjšal, s tem pa se je povečal tudi pritisk na lokalno skupnost, ki je morala preživljati pristojne reveže.

Solidarnost na podeželju je bila tudi zelo ritualizirana. Ko so dolenskega odsluženega vojaka Gašperja Lavreta, ki so ga v blejskem gospostvu zaprli zaradi nedovoljenega beračenja, na zaslišanju spraševali, pod kakšno pretvezo je zbiral darove, je rekel, da je prosil za »božji dar«, in posebej poudaril, da se je pred prejetim darom »zahvalil«. Čeprav se je izdajal za romarja, so ga v nasprotju z njegovim ostarelim beraškim sopotnikom zaprli. Med vrsticami se da sklepati, da večino leta takšno ritualno beračenje ni bilo mogoče. Berači so se morali znajti s prevarami, omenjeni Gašper Lavre ⁷⁵ pa je priznal, da se je pretvarjal tako za romarja kot za pogorelca. V skupnostih takšni prevarantski »mladi in močni« moški seveda ne bi dobili podpore, saj se je pričakovalo, da bodo v mešani ekonomiji dobrodelnosti takšni ljudje zaposleni, pogosto kot pomožna delovna sila, s čimer si bodo zagotavljali preživetje vsaj v delu leta, ko je kmečko gospodarstvo zaznamovalo intenzivno delo, zato so ga verjetno tako hitro zajeli in odgnali. Velik odmev med meščanstvom je v 70. letih 19. stoletja doživel sodni primer prevaranta Antona Petovarja, ki je s pretvezo, da bo gradil samostan, nekakšno ubožnico za ostarele ljudi na podeželju, zbral toliko denarja, da si je kupil zemljišče in zgradil hišo. Med žrtvami Antona Petovarja je bilo več samskih oseb, ki so bile zaradi svoje starosti, s starostjo povezanih bolezni ali zavedanja, da bodo lahko kmalu izgubili svoj glavni vir dohodka, veliko bolj dovzetni za Petovarjeve utopične zgodbe o samostanu, ki bi jim nudil zaščito v starosti in ob onemoglosti. Petovar je dobro presodil religiozna čustva, pa tudi kolektivne strahove določenih družbenih skupin, ki so bile bolj izpostavljene rizikom revščine v starosti. Žrtve njegovih prevar dokazujejo, da so bile posebej ranljive nekdanje dekline, še posebej, če so bile že deloma delovno nezmožne. Te so zanj zbirale denar z beračenjem. Liberalni meščanski diskurz se je čudil okoliščini, da mnogi »neumni« podeželjani niso želeli vračila Petovarju podarjenega denarja, četudi je šlo za prevaro. Spet drugi so sicer zahtevali vračilo denarja, a so na sodišču izjavili tudi, da si ga ne smejo prilastiti nazaj in da ga bodo namenili istemu namenu kot prvič – kot božji dar. ⁷⁶ Predstavljeni primeri prevar opozarjajo tudi, da je šlo v mnogih

74 *Slovenski narod*, 12. 9. 1879, 3, Iz Polhovega Gradca.

75 SIAS 721, K 41, 407–409.

76 *Slovenski narod*, 31. 5. 1873, 3, Iz Doba: Papež ujet in zaprt. *Slovenski narod*, 19. 8. 1874, 2–4, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 20. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 22.

primerih za ritualizirano beračenje, ki je bilo povezano z žetvijo in spravi različnih vrst letnine, novoletnim koledništvom in ritualnim obdarovanjem ob nekaterih drugih praznikih ali povezanih z rituali prehoda (molitev beračev ob umrlih) ali molitev na splošno. Gašper Križnik opozarja tudi na ritualno darovanje posebnega kruha na vse svete, 1. novembra, ki so ga bili deležni tako člani gospodinjstva (zaposleni) kot berači, pa žanjice ajde in torbarji. Berači naj bi v zameno za prejeti dar še posebej molili za duše umrlih.⁷⁷ To naj bi bila tudi naloga tistih oskrbovancev njegovega samostana, ki bi popolnoma opešali in ne bi bili več sposobni delati. Med Križnikovimi zapisi v Štrekljevi zbirki je ohranjen še en zapis, ki kaže na pomen darov beračem in nevarnosti, ki lahko nastanejo zaradi odrekanja le-teh. Gre za zgodbo o kovaču, ki izgubi vse, kar je imel, ker je odrekel nekaj kapljic vina »beračema iz nebes« sv. Petru in Kristusu.⁷⁸ Navkljub številnim prepovedim beračenja in prenočevanja tujcev (pogosto beračev) so takšne prakse na podeželju ostajale, N. Židov recimo opozarja tudi na posebne prostore v »kmečki« hiši in gospodarskih poslopih, ki so bili namenjeni popotnikom – pogosto beračem.⁷⁹ Meščanski diskurz se je v kritiki zločina Antona Petovarja usmeril zlasti v vraževerje in ritualno darovanje, medtem ko je povsem prezrl drugo okoliščino: problem oskrbe delovno nezmožni ljudi v starosti.

Sklep

Prispevek je predstavil, kako so določena ekonomska in demografska obnašanja ter družinske okoliščine vplivale na izkušnje starosti in kako so lahko ekonomske, kulturne in nenazadnje pravne omejitve vplivale na posameznikove odločitve, da niso bili sposobni akumulirati niti malo premoženja, ki bi jih obvarovalo prve krize (osebne in družinske) in prvega padca pod eksistenčni minimum zaradi pojemanja fizičnih moči pri postopnem staranju. V mnogih primerih se je družina pokazala kot tista, ki kljub prevladujočim meščanskim stereotipom ni bila sposobna nuditi socialne varnosti. Kljub obstoječim hipotezam in prevladujočim vzorcem je poskušal prispevek s pomočjo virov predstaviti konkretne življenjske stiske, ki so bile povezane s starostjo, in tudi izrazito stereotipno predstavljanje posameznikov na podeželju, ki jim ob odsotnosti institucionalnih in privatnih virov, ki bi jim nudili določeno pomoč in del preživetja, ni preostalo veliko drugih možnosti kot izkoriščanje slabo plačanih priložnostnih del (t. i. »economy of makeshifts«) in starostno beračenje. Njihove prakse lahko presežejo običajne diskurze v časopisju,⁸⁰ ki obravnavajo revščino in katerih namen je demonizacija beračenja in postopaštva, saj predstavljajo mobilno

8. 1874, 3, Rimski romar: Petovar. *Slovenski narod*, 22. 8. 1874, 3, Anton Petovar. *Slovenski narod*, 23. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 25. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 27. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 28. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 29. 8. 1874, 5–7, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar.

77 ŠZ 1/14. Tudi za godove je bila navada (ki pa je niso spoštovali vsi), da so nekateri dali dal voščiteljem (ŠZ 1/28).

78 ŠZ, 3/111.

79 Prav tam, 50, 51.

80 Za 19. stoletje izvrstno analizo opravi Židov, Časopisi o beračih.

prebivalstvo kot policijski problem (nevarnost javni varnosti, zasebnemu premoženju, šibkemu socialnemu ravnovesju in življenju), moralni problem (brezdelje) in nevarnost javnemu zdravju (nalezljive bolezni, posebej ob epidemijah kolere, jetike, črnih koz).⁸¹ Številni zapisi opozarjajo, da so se na podeželju mimo pravnih, kulturnih in političnih pritiskov razvili številni mehanizmi ritualnega beračenja, ki jih izrazito negativni (tudi zastraševalni) javni diskurzi in oblastne prakse (kazensko preganjanje tujih beračev) niso mogli ogroziti. Sicer so izhajali iz ideje krščanske karitas, a so se razvili v povsem samostojne ritualne prakse. Obenem se staranje v revnih družinah in pri revnih posameznikih pogosto pokaže kot precej brezizhoden problem, v primeru žrtev Antona Petovarja pa tudi kot življenjska negotovost, ki je bila zelo dolgo prisotna v življenju posameznika, že v aktivni fazi njegovega življenja. Staranje so v mnogih primerih posebej revnejši posamezniki dojemali kot rob življenjske in socialne eksistence, po drugi strani pa je vendarle nekaterim posameznikom (vdovam, ljudskim godcem, zabavljacem, ženskam) omogočalo določeno samostojnost, kar nenazadnje kaže stik populacije s starostnimi berači.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani.
 - SI AS 721 – Gospostvo Bled.
- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU 508 – Mesto Ljubljana, institut za mestne reveže, 1798–1892.
- ŠŽ – Rokopisna zapuščina Karla Štreklja (Inštitut za slovensko narodopisje).

Literatura

- Alešovec, Jakob. *Ljubljanske slike: podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Popravljen ponatis iz Slovenca. V Ljubljani, 1879.
- Aškerc, Anton. *Socialni pregled. Ljubljanski zvon* 20, 1900, št. 2, 157–65, Mestna ubožnica v Ljubljani.
- Bratož, Urška. »Kruha in dela«: o reševanju socialnih vprašanj v Istri in Trstu 19. stoletja. *Annales* 32, št. 4 (2022): 547–58.
- Bratož, Urška. Staro telo: medicinski pogled 19. stoletja. *10. Istarski povijesni biennale: Corpus, Carnalitas ---*, 102–14. Poreč, Pula, Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile, Filozofski fakultet, Državni arhiv, 2023.
- Cvetko, Igor. *Jest sem Vodovnik Juri: o slovenskem ljudskem pevcu: 1791–1858*. Ljubljana, Slovenske Konjice: Partizanska knjiga, Kulturna skupnost občine, 1988.

81 Prim. Čeč, Revež glede političnih konotacij beraštva.

- Čeč, Dragica. »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udejanjanje zapovedi ljubezni do bližnjega«. Začetki sistemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrotelosti. V: Andrej Studen (ur.). *Pomislil na jutri*, 37–70. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Čeč, Dragica. Donacije Janeza Nepomuka Kalistra – tržaškega 'self-made mana' – in njegove vdove Marije v meščanski kulturi darovanja. *Annales* 33, št. 1 (2023): 101–24.
- Čeč, Dragica. Funkcije preživitka in družbena realnost preživitkarjev. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62, št. 2 (2023): 31–44.
- Čeč, Dragica. Podobe starosti v začetku 19. stoletja. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 11–33. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Čeč, Dragica. Reforme na področju reševanja socialnih vprašanj v 18. stoletju. V: Miha Preinfalk in Boris Golec (ur.). *Marija Terezija: Med razsvetlenskimi reformami in zgodovinskim spominom*, 363–406. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Čeč, Dragica. Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju. *Acta Histriae* 24, št. 2 (2016): 291–312.
- Čuček, Filip. Beseda, dve o ptujski hiralnici. V: Ivan Smiljanić (ur.). *Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*, 101–13. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.
- Ehmer, Josef. Alter und Generationenbeziehungen im Spannungsfeld von öffentlichem und privatem Leben. V: Josef Ehmer in Peter Gutschner (ur.). *Das Alter im Spiel der Generationen. Historische und Sozialwissenschaftliche Beiträge*, 15–50. Wien, Köln, Weimar: Böhlau 2000.
- Ehmer, Josef. The 'Life Stairs': Aging, Generational Relations, and Small Commodity Production in Central Europe. V: Tamara Hareven (ur.). *Aging and Generational Relations over the Life Course*, 53–74. Berlin, Boston: De Gruyter, 1996.
- Hren Medved, Alenka. Revno trško in podeželsko prebivalstvo Laškega v 19. stoletju. V: Ivan Smiljanić (ur.). *Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*, 27–47. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.
- Johnson, Paul. Historical readings of old age and ageing. V: Paul Johnson in Pat Thane (ur.). *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, 1–18. London, New York: Routledge, 1998.
- King, Steven. Welfare Regimes and Welfare Regions in Britain and Europe, c.1750s to 1860s. *Journal of Modern European History* 9, št. 1 (2011): 42–65.
- Kos, Dušan. *Zgodovina morale, 1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Kos, Dušan. *Zgodovina morale, 2. Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2016.
- Krek, Janez Evangelist. Nekaj naših ran. *Domoljub*, 1. 4. 1909, 241, 242.
- Krek, Janez Evangelist. *Starostno zavarovanje kmečkega ljudstva*. Ljubljana: samozaložba, 1909.
- Križnik, Gašper. *Prazniki v letu: Vsi sveti, verne duše. s. n., 1800–1900*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-3OVIPFC1>. Pridobljeno 5. 10. 2023.
- Lampe, Evgen. Naše slike. *Dom in svet*, 17, 1904, št. 1, 58.
- Miklavčič, Francišek. Žalostne razmere kmečkega stanu. *Domoljub*, 22. 4. 1909, 298.
- *Naš voča so včas zapodval: bohinske pravljice*. Ljubljana: Kmečki glas, 1993.
- Neumann, Christian Alexander. Introduction. Old Age before Modernity. V: Christian Alexander Neumann (ur.). *Old Age before Modernity: Case Studies and Methodological Perspectives, 500 BC-1700 AD*, 1–30. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2023.
- *Nov davek za kmeta ali socialno zavarovanje*, 1909.
- Pančur, Andrej. Družinske in bivanjske razmere starejših na Dolenjskem 1869: analiza popisov prebivalstva. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 163–92. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Polec, Janko. Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem 'Napotku' [separat]. Ljubljana: [s. n.], 1945.
- Prijatelj, Ivan. Moderna manira in Žmitkov Poc. *Ljubljanski zvon*, 24, 1904, št. 1, 73–76.

- Ramšak, Mojca. Berači in odnos do njih na avstrijskem Koroškem v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 12 (2002): 81–89.
- Ramšak, Mojca. Starost in staranje v pohorski pravljici prozi. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 35–44. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Remec, Meta. Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov: od preživitka do zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 77–104. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Simič, Vladimir in Gorazd Makarovič. Preživitek. V: *Slovenski etnološki leksikon*, 472. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Sovič, Silvija. Families and households of the poor: The 19th-century Slovenian gostači. *The History of the Family* 10, št. 2 (2005): 161–82.
- Stariha, Gorazd. »Z nobenim delom se ne pečajo le z lažnivo beračijo«: odgon kot institucija odvracjanja nezaželenih. *Zgodovina za vse* 14, št. 1 (2007): 37–76.
- Stariha, Gorazd. Bledi kot zid lazijo pogorelci po vasi brez doma, brez obleke, brez živeža! O maščevalnih požigih v predmarčni dobi. *Zgodovina za vse* 23, št. 2 (2016): 27–39.
- Studen, Andrej. Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: Andrej Studen (ur.). *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo) odgovornosti*, 9–36. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Studen, Andrej. *Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej. Stari, onemogli, neozdravljivo bolni. Paberki iz zgodovine hiralnice Vojnik (1892–1959). V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 193–212. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Thane, Path. Social Histories of Old Age and Aging. *Journal of Social History* 37, št. 1 (2003): 93–111.
- Troyansky, David. *Aging in World History*. New York, London: Routledge, 2015.
- Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja: spomini, misli, izpovedi*. Ljubljana: Tuma, 1997.
- Van Leeuwen, Marco H.D., Elise van Nederveen Meerkerk in Lex Heerma van Voss. Provisions for the elderly in northwestern Europe: an international comparison of almshouses, sixteenth–twentieth centuries. *Scandinavian Economic History Review* 62, 1 (2014): 1–16.
- Velková, Alice. Inheritance Practice and the Elderly in Central Europe: The Example of Western Bohemia, 1700–1850. V: Thane Path, Silvia Sovič in Paolo Viazzo (ur.). *The History of Families and Households: Comparative European Dimensions*, 232–55. Leiden, Boston: Brill, 2015.
- Vošnjak, Josip. Dolgost človeškega življenja. *Ljubljanski zvon* 9/1, 1889, 28–34.
- Zeitlhofer, Hermann. Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer "Ökonomie des Auskommens". *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 1 (2008): 32–55.
- Zeitlhofer, Hermann. *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2014.
- Židov, Nena. Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. *Etnolog* 22, št. 1 (2012): 45–64.

Periodični tisk

- *Domoljub*, 1909.
- *Slovenec*, 1903.
- *Slovenski narod*, 1873–1785, 1789, 1909.